

ETNIE, ETNICITATE, NAȚIUNE ȘI NAȚIONALISM. CÂTEVA PRECIZĂRI TERMINOLOGICE

Dinu Balan

Résumé: Cette étude offre une bonne introduction pour comprendre les termes: ethnie, ethnicité, nation, nationalisme. L'auteur fait quelques précisions sur l'utilisation de ces concepts dans l'historiographie roumaine.

Istoria explicativă și istoria conceptuală sunt ramuri ale istoriei care și-au cucerit deja un loc bine determinat în cercetarea științifică pe plan mondial. Lămurirea conceptelor-cheie este imperios necesară pentru înțelegerea identităților politice și a evoluției fenomenului național. Precizările conceptuale sunt utile, cu atât mai mult cu cât există capcana anacronismului, determinată de tendința de a extrapola sensurile actuale ale termenilor în perioade istorice revoluate. Pe de altă parte, deruta este amplificată de sensurile diferite pe care istoriografia și științele sociale din diferite perioade și țări le-au imprimat noțiunilor de „etnie”, „națiune”, „naționalism” etc. Înțelesurile diferă radical între accepțiunea dată națiunii în istoriografia germană, care a moștenit și dezvoltat concepțiile herderiene, și în cea franceză, ce se revendică de la Ernest Renan și definirea națiunii politice. Deosebiri marcante există și între școala anglo-saxonă, în care naționalismul reprezintă manifestarea sentimentului național, și cea franceză, în care înțelesul este acela de exagerare a „specificului național”. În al treilea rând, în istoriografia română nu există încă un înțeles clar al termenilor legați de sfera *naționalului*, fluiditatea conceptuală și folosirea contradictorie, uneori greșită, a noțiunilor fiind foarte răspândită.

De aceea, trebuie avute în vedere conceptele predominante în limbajul epocii, care ajută la recompunerea dimensiunii specifice a percepției națiunii și fenomenului național, fără a prejudicia interferența normală cu caracteristicile generale ale fenomenului, evidente în tot spațiul european, de-a lungul „secolului naționalităților”¹.

Dintre termenii din titlu, cel mai ambiguu este acela de “etnie”. Utilizat masiv în antropologie și etnologie, conceptul „etnie” este totuși unul recent². Conte J. A. de Gobineau întrebuinta, în celebra sa operă din 1854, *Essai sur l'inegalité des races humaines*, adjectivul „etnic”³. În accepțiunea sa, termenul, destul de vag, se întretăia cu cel de „rasă”, „națiune” și „civilizație”, având o conotație negativă, pentru că desemna degenerescența rezultată în urma amestecului raselor⁴. Primul care a introdus termenul „etnie” a fost George Vacher de Lapouge⁵, în 1896. El îl utiliza pentru a desemna populațiile omogene rasial, care nu se schimbă în ciuda modificărilor lingvistice, culturale și demografice⁶, încât confuziile cu sfera conceptuală a unor termeni precum „rasă”, „națiune”, „naționalitate”, „popor” persistau. În perioada interbelică, s-a încercat delimitarea conceptelor de „etnie” și „rasă”. Astfel, Felix Regnault înțelegea prin „*ethnies*” sau „*glossethnies*” comunitățile lingvistice. Rusul Șirokogorov separa net

etnosul și rasa, evidențiind natura relațională a grupurilor umane, în lupta pentru putere⁷. Termenul s-a impus în cercetările etnologice și antropologice de după al doilea război mondial, cunoscând o veritabilă expansiune la sfârșitul anilor 1960. Accepțiunea sa este însă discutabilă, oricum multiplă. Etimologic, provine din grecescul „etnos”, desemnând o comunitate cu aceeași origine, având strămoși comuni, diferită de trib, care are dimensiuni mai reduse. Intrat în limbajul bisericesc, sub formă latinizată, „ethnicus” se referea la popoarele păgâne. Pătruns în circuitul științific în secolul al XX-lea, termenul-concept „etnie” (respectiv adjectivul „etnic”) dovedește o accepțiune proteiformă. În spațiul german, în țările slave și în nordul Europei, derivatele lui „ethnos” indică sentimentul de apartenență la o colectivitate. În literatura de specialitate franceză, sensul dominant este de comunitate lingvistică, în timp ce în spațiul anglo-saxon este utilizată sintagma „*ethnic group*” cu referire la o minoritate culturală⁸.

Oricât de variate și de complexe ar fi accepțiunile termenului „etnie”, este utilă, totuși, o încercare de sistematizare a acestora. Astfel, o primă categorie de cercetători văd în etnie, pe urmele lui Max Weber⁹, grupuri umane unite prin credința într-o ascendență comună, datorită asemănărilor de ordin fizic, a obiceiurilor, a culturii comune și a psihologiei specifice. Ea are ca urmare favorizarea coeziunii unui grup, în special în domeniul politic.

O a doua categorie de cercetători a explicat etnia ca rezultat al unui mod de viață, bazat pe o limbă, o psihologie și o cultură proprii, cumulat cu determinarea spațială, ce creează, inevitabil, solidarități. Astfel, potrivit lui Richard Molard, etnia este o comunitate de limbă, de obiceiuri, de credințe, de valori, suprapusă peste criteriul spațial (spațiu teritorial delimitat)¹⁰. Pentru cercetătorul Meyer Fortes etnia reprezenta un grup determinat spațial, în interiorul căruia există legături sociale foarte strânse¹¹.

Concepută ca un “segment socio-geografic al unui ansamblu mai vast”, etnia reprezenta, pentru Paul Mercier, *o lume*, “un grup închis”, coborât dintr-un strămoș comun sau având aceeași origine, o limbă comună și o cultură omogenă, “o unitate de ordin politic”. Tot un grup închis, coborât dintr-un strămoș comun, este etnia și pentru etnologul S. F. Nadel¹².

În sfârșit, o categorie aparte de cercetători, în frunte cu Fredrik Barth, a arătat că etniile sunt menținute prin existența unor frontiere, care ajută la autoidentificarea grupurilor¹³.

Majoritatea abordărilor au servit etnologilor și antropologilor în studierea populațiilor și triburilor din Africa, Asia și America de Nord. Relevanța lor în explicarea evoluției istorice nu este întotdeauna vizibilă. De aceea, este necesar și un scurt excurs în înțelegerea etniei de către istorici. Un autor de referință este Anthony D. Smith. Acesta considera că națiunile moderne provin din vechile etnii, termenul “etnic” desemnând caracteristicile culturale ale unui grup, derivând din originile și istoria sa. Miturile și simbolurile conferă o identitate precisă, dar dinamică, comunităților etnice¹⁴. În fapt, abordarea autorului este una moderată, încercând să concilieze opiniile acelor cercetători pentru care națiunea este o realitate a lumii moderne cu criticile aduse acestei paradigme de către teoriile “primordialiste” și “perennialiste”. Trecerea în revistă a tuturor acestor contribuții de către autor este foarte utilă pentru îndrumarea studiilor în această direcție.

Deși precizările conceptuale nu sunt îndeajuns de limpede formulate, existând o suprapunere – de multe ori chiar o sinonimie – a termenilor-concept de „etnie” și „națiune”, trebuie spus că în cultura românească conceptul de „etnie” a fost puternic valorizat.

În plan istoriografic, unul dintre cei mai avizați și mai convingători cercetători este Ioan-Aurel Pop. Acesta aprecia natura solidarităților etnice medievale, născută prin confruntarea cu străinul, diferit lingvistic, confesional, prin origine și obiceiuri, cu atât mai mult dacă acesta era cuceritor sau dominator (cazul Transilvaniei). Conceptul de etnic desemnează pentru lumea medievală o comunitate umană ce precede națiunea modernă, ai cărei membri asumă o origine comună, folosesc aceeași limbă, locuiesc pe un teritoriu relativ compact, împărtășesc o spiritualitate comună, au aceleași interese și aspirații și dovedesc o „conștiință etnică” ce-i unește¹⁵.

Este vorba de o confuzie conceptuală? Mai degrabă este o accepțiune terminologică, însușită de istoriografia română, care a practicat o interpretare subiectivă a conceptului de națiune. Cum aprecia Andrei Cornea, înrudirea termenilor de *Popor*, *Neam*, *Etnie* a favorizat, pe fondul dezvoltării târzii a conștiinței naționale, o înțelegere restrictivă a colectivității proprii: „[...] *Poporul* se rezumă la *Etnie*, ceea ce înseamnă, imediat, eliminarea din corpul său a minorităților naționale”¹⁶.

Corelat termenului-concept „etnie”, termenul „etnicitate” este mai amplu tratat în literatura de specialitate mondială. Provenind tot din sfera etnologiei și antropologiei, s-a impus mai întâi în spațiul cultural anglo-saxon, fiind preluat, începând cu anii 1970, în scrierile de specialitate. Noțiunea de „*etnicitate*” (*ethnicity*) a fost, se pare, consacrată în 1953 de sociologul american David Riesman. Având în vedere diversitatea etnică a S.U.A., scopul folosirii noului termen era înlăturarea sensului peiorativ al particularităților de culoare, de limbă, de religie sau chiar de origine a anumitor grupuri umane: negri, hispanici ș.a.¹⁷. Referindu-se la clasificarea popoarelor și relațiile dintre grupuri¹⁸, termenul de etnicitate este intens folosit, de la sfârșitul anilor '60 ai secolului al XX-lea, pentru a desemna un „tip de conflicte și de revendicări calificate ca «etnice»”, apărute atât în societățile dezvoltate, cât și în cele ale Lumii a treia, la națiunile zise plurietnice sau la cele presupuse omogene cultural¹⁹. Wallerstein, în 1960, și Gordon, în 1964, studiind societățile din Africa de Vest, respectiv din America, au utilizat termenul de „etnicitate” pentru a desemna sentimentul apartenenței la un popor sau comunitate (*sense of peoplehood*) al subgrupurilor din societatea americană sau sentimentul loialității (*feeling of loyalty*) manifestat cu privire la noile grupuri etnice urbane de africani detribalizați²⁰. Dar, după Pierre van den Berghe, acest tip de solidaritate, bazat pe relații de rudenie, în virtutea descendenței comune, pe reciprocitate și coerciție, este valabil și pentru societăți mult mai mari, cum sunt națiunile²¹. Chiar în același loc și precedându-l, un studiu al lui Walker Connor arăta că etnicitatea și etnonaționalismul care stau la baza construcției statului-națiune sunt bazate pe elemente de rudenie, datorate unei ascendențe comune, dar și pe legături psihologice, fortificate în baza acelorași elemente ale originii²².

Dar nu numai abordările primordialiste, perenialiste și etnosimboliste analizate, de altfel, într-un volum de Anthony D. Smith²³, au folosit conceptul de etnicitate. Autorul însuși considera etnicitatea anterioară naționalismului și îi acorda un rol important în

explicarea tranziției de la vechile solidarități etnice la identitățile naționale²⁴. Conceptul se regăsește și în opera unor cercetători adepți ai teoriilor moderniste. De pildă, istoricul Eric Hobsbawm aprecia că etnicitatea și limba au avut un rol fundamental în definirea naționalismului de tip etnolingvistic, specific pentru perioada 1810-1914²⁵. El a predominat în Europa de Est între anii 1840 și 1914. Acest tip de naționalism a renăscut, în opinia sa, la sfârșitul secolului XX, etnicitatea fiind politizată, ca formă de protest față de „ceilalți”²⁶.

Inventariind definițiile și concepțiile asupra etnicității, Philippe Poutignat și Jocelyne Streiff-Fenart identificau următoarele tipuri de abordări:

- 1) socio-biologice;
- 2) primordialiste;
- 3) instrumentaliste și mobilizaționiste (etnicitatea ca expresie a intereselor comune);
- 4) neo-marxiste (etnicitatea ca reflectare a antagonismelor economice);
- 5) neo-culturaliste (etnicitatea ca sistem cultural);
- 6) interacționiste²⁷.

Există o dezbatere intensă între promotorii concepțiilor obiectiviste și subiectiviste, pe de o parte, și cele materialiste și idealiste, pe de altă parte²⁸. Abordările antropologice evidențiază rolul culturii în definirea etnicității. Influențată de aceste teorii, Katherine Verdery a scris una dintre puținele lucrări referitoare la istoria românilor, utilizând conceptul de identitate²⁹. De pildă, Eriksen sublinia rolul elitelor în mobilizarea populației comunității respective și transformarea lor în naționalități. Acest proces se baza pe selectarea tradițiilor culturale și a simbolurilor comunității. Cultura era folosită în scop politic. Era creată, pe această cale, o unitate afectivă, dar și una de interese, care propulsa comunitatea respectivă, mobilizând-o în scopul atingerii țelurilor sociale și politice propuse³⁰. Richard Jenkins, la rândul-i, a prezentat un model al etnicității construit pe baze antropologice. Redăm cele patru elemente care îl caracterizează:

- 1) *diferențierea culturală*;
- 2) este produsă și reprodusă prin *interacțiune socială*;
- 3) este *variabilă și manipulabilă*;
- 4) este, în același timp, *colectivă și individuală*, exteriorizată și interiorizată³¹.

În istoriografia românească, istoria conceptuală este la început. De aceea, se cuvin amintite preocupările în acest domeniu. Revista ieșeană „Xenopoliana” a publicat un număr tematic despre *Naționalism. Etnicitate. Minorități*, secțiunea a doua fiind intitulată *Etnicitate și cultură*³². Într-un studiu interesant, Maria Larionescu a analizat importanța etnicității pentru sociologia interbelică³³. O serie de studii importante au fost elaborate de Cătălin Turliuc³⁴. Potrivit autorului, etnicitatea “presupune întrunirea a patru caracteristici: 1) continuitate biologică; 2) valori culturale împărtășite la nivelul întregii comunități; 3) un spațiu de comunicare și interacțiune; 4) o categorie culturală unică”³⁵. Este definiția cea mai apropiată de modul în care am înțeles noi prezența sa în istoria românească modernă.

Conceptul de națiune este, la rândul-i, proteic. Etimologic, termenul provine din latinescul *natio* (naștere), indicând, în antichitatea romană, un grup demarcat prin origine. În Evul Mediu timpuriu, prin termenul *nationes* erau desemnați păgânii și triburile

barbare (în *Vulgata*, în *Originum seu Etymologiarum Libri XX*, a lui Isidor din Sevilla, în *Anglorum Ecclesiastica Historia*, scrisă de călugărul Beda Venerabilul, la Bernard de Clairvaux)³⁶. Ulterior, prin extindere semantică, termenul de națiune a înglobat, alături de înțelesul mai vechi, și sensul de comunitate determinată de un anumit teritoriu, de *patria*, adică țara strămoșilor³⁷. Mai târziu, a ajuns să desemneze elita privilegiată a societății feudale, așa cum s-a întâmplat cu stările din Transilvania. Formarea statelor în apusul Europei, confruntarea cu alteritatea, rolul limbilor vernaculare, mai ales după Reforma protestantă, apartenența confesională, toate laolaltă au determinat un proces acut de identificare, care a dus la formarea „națiunilor”³⁸ („medievale”, cum le numește Ioan-Aurel Pop³⁹).

După Revoluția franceză din 1789 și concepția civică asupra națiunii⁴⁰, a apărut dihotomia dintre *națiunea politică* și *națiunea culturală*. Semnificația diferită a conceptelor *Kulturnation*, organicist, elaborat în spațiul german și privilegiind valorile tradiționale, limba și cultura, respectiv *Nation*, investită civic și politic în spațiul francez⁴¹, a contribuit la o mare dezbateră, care persistă încă în literatura de specialitate: *națiune culturală* sau *națiune politică*⁴².

Abordată în cercetările istoricilor, sociologilor sau politologilor, națiunea păstrează aceeași plurivalență a sensurilor⁴³. În linii generale, există două modalități principale în tratarea fenomenului național. Prima, reprezentând abordările perenialiste și primordialiste⁴⁴, accentuează ideea că națiunile, fiind grupuri etno-culturale, au existat din vremuri de mult trecute. O poziție mai nuanțată este aceea a etnosimboliștilor. Smith observa că națiunile sunt comunități etnice cu mituri ale originii (neavând neapărat aceeași origine), cu o istorie și o cultură comună, locuind un anumit teritoriu și fiind legate prin sentimente de solidaritate, dar constituirea în comunități conștiente s-a produs în epoca modernă, ca urmare a unor factori externi⁴⁵. O a doua mare grupă de abordări este aceea modernistă⁴⁶. Potrivit acestei școli, națiunea este o realitate a lumii moderne, în relație directă cu geneza capitalismului⁴⁷. Mai mult, unii autori merg până la a considera națiunea ca fiind o structură „imaginată”, o construcție subiectivă⁴⁸.

În ceea ce ne privește, apreciem că națiunea reprezintă o comunitate umană (etică sau plurietică) care aspiră să-și formeze un stat, în mod voluntar. Așadar, considerăm prioritar aspectul politic, latura civică, dar nu neglijăm componenta etnică, adesea esențială în crearea solidarităților naționale. Procesul aparține epocii moderne, mai precis “secolului naționalităților”. Curios este faptul că cele două tipuri distincte de națiune (politică, respectiv etnică) sunt considerate a aparține la două zone geografice diferite: prima, Europei de Vest, iar cea de-a doua, originară din spațiul german, ar fi proprie Europei Centrale și de Est⁴⁹. Dar, într-un studiu recent, M. Seymour arăta că o națiune nu poate fi definită doar politic sau cultural, pentru că grupul respectiv, având sau nu o descendență comună, este însuflețit de scopuri politice⁵⁰.

Este națiunea o creație voluntară, o entitate imaginată și construită, așa cum afirmă B. Anderson, sau este un „dat” natural⁵¹? Punctele de vedere cele mai radicale constau în prezentarea națiunii ca un concept folosit pentru manipularea maselor. Alți autori sunt mai nuanțați, precizând că comunitatea națională s-a construit în urma difuzării unei ideologii create, cum este naționalismul, dar nu pe seama naivității maselor, ci ca urmare a unui proces obiectiv, de evoluție a societății umane⁵². Pentru cei mai mulți

însă, națiunea nu este o comunitate voluntară, care poate fi creată și apoi distrusă, deoarece ea este puternic marcată în conștiința oamenilor. Poate că celebrul text din 1882 al lui Ernest Renan oferă totuși cea mai acceptabilă definiție: „O națiune este un suflet, un principiu spiritual. [...] Unul este în trecut, altul în prezent”: moștenirea spirituală și voința actuală de a trăi împreună. Ea este „un plebiscit de fiecare zi”⁵³.

În cultura română, avatarurile conceptului de „națiune” exprimă, pe de o parte, întârzierea procesului de cristalizare a identității naționale și a formării statului-națiune, iar pe de altă parte, o inadecvare – chiar o confuzie – terminologică. Într-o lucrare recentă, istoricul Victor Neumann atrăgea atenția că în Europa Centrală și de Sud-Est este necesară redefinirea națiunii care este înțeleasă în continuare ca o *etnonațiune*. În opinia sa, înțelegerea diferenței dintre *demos* și *ethnos* este imperioasă pentru înlăturarea unui anacronism și pentru o viziune asupra națiunii asemănătoare cu cea din vestul Europei. Perpetuarea accepțiunii de *Volksgeist* și eludarea sensurilor social, juridic și istoric ale termenului explică această discrepanță – în opinia istoricului, o carență – dintre cele două viziuni asupra națiunii: aceea romantică, de inspirație germană, și cea vest-europeană, de factură iluministă⁵⁴. Sintetizând contribuțiile istoriografice, Pompiliu Teodor remarcă faptul că „studiile românești consacrate națiunii, în marea lor majoritate de sorginte sociologică, și-au concentrat atenția asupra premiselor istorice ale apariției națiunii. [...] Ele au insistat mai puțin asupra percepției fenomenului constituit, au neglijat expansiunea conștiinței naționale în societate [...]”⁵⁵. Același istoric arăta că termenul „națiune” a fost introdus în vocabularul politic în epoca Luminilor⁵⁶. În concepția sa, secolul al XVIII-lea a reprezentat, pentru români, o epocă a asimilării ideilor lumii moderne și a integrării în Europa iluministă⁵⁷. Conceptul de națiune suferă transformări substanțiale în această perioadă, însemnând deplasarea sensului de la viziunea elitară la reevaluarea tradițiilor naționale, la studiul poporului, la apărarea drepturilor tuturor categoriilor sociale⁵⁸.

În epoca pașoptistă, sub influența romantismului, ideea comunității de neam, limbă, tradiții, aspirații etc., tinde să ocupe o poziție dominantă, chiar dacă sunt exprimate și opinii democratice, cuprinzând și dimensiunea socială (N. Bălcescu, C. A. Rosetti, C. Bolliac ș. a.)⁵⁹. Asimilarea națiunii cu poporul⁶⁰ este o constantă a perioadei. O explicație ar putea fi faptul că românii nu aveau încă un „stat-națiune”, încât lupta politică pentru construirea acestuia și-a căutat suportul în ideea comunității de neam, în preocuparea pentru dezvoltarea a ceea ce este specific „națiunii” și în promovarea unui „xenofobism agresiv”, ca urmare a „segregării totale de interese între români și greci, produsă în urma evenimentelor de la 1821”⁶¹. Este imaginea a ceea ce istoricul german Hagen Schulze a numit „realitatea națiunilor populare”⁶². Paul Cornea detaliază semnificația conceptului: „Se vede că ideea de «națiune» a deceniilor trei și patru îmbină, într-o formă încă insuficient elaborată, în care spontaneitatea joacă un rol mai mare decât studiul diverșilor autori, o serie de elemente proprii atât conceptului german de *Volkstum*, cât și celui francez de contract. Ca și cel dintâi, ea situează naționalitatea în planul unei experiențe primare, văzând într-însa un statut ontologic al ființei; ca și cel de-al doilea, transportă drepturile naturale ale individului în domeniul politic, punând, deși încă timid și filantropic, chestiunea concivității. După 1821, conceptul de națiune tinde din ce în ce mai evident să se încarneze în istorie, devenind o idee-forță și, în același timp, o imagine-șoc, care personifică idealul contemporanilor și polarizează toate energiile disponibile”⁶³.

Iată câteva exemple, pentru a ilustra această optică. Eftimie Murgu, de pildă, sintetiza, în 1830, un punct de vedere etnicist în definirea națiunii, când scria că „[...] limba și națiunea sunt legate laolaltă în modul cel mai intim, ca atare formarea națiunii poate fi favorizată numai prin formarea limbii”⁶⁴. Invocând necesitatea unirii românilor „într-o singură nație, unire la care sunt meniți prin naționalitate, prin aceeași limbă, religie, obiceiuri, sentimente, prin poziția geografică, prin trecutul lor și în sfârșit prin nevoea d-a se păstra și d-a se mântui”, Bălcescu considera unitatea națională ca fiind „trupul lui trebuincios ca sufletul să nu piară și să amortească, ci din contră să poată crește și a se dezvolta”⁶⁵.

Ar fi de așteptat ca generațiile următoare, sub influența benefică a constituirii statului național, să renunțe la definirea națiunii din perspectivă etnică. Nu s-a întâmplat așa, ci, sub impactul istorismului, afirmarea etnonaționalismului a fost augmentată. Opiniile lui A. D. Xenopol sunt ilustrative. Pentru el, legile psihologice și contextul istoric se îngemănează foarte strâns, conturând o perspectivă etnopsihologică a înțelegerii istoriei naționale. Într-o atare optică „uneori ideile se dezvoltă de la sine fără intervenirea unor spirite absolut superioare. Ele se întind ca un flux care acoperă cu valurile sale câmpul întreg al gândirii unui popor. Așa fu ideea unirii italienilor, germanilor, românilor în state unice, idee a cărei paternitate este necunoscută și nu poate fi atribuită nimănui”⁶⁶. Afirmând principiul național în cultură, istoricul aprecia: „Elementul culturii naționale a unui popor va fi dară complexul de noțiuni ce acel popor, în cercul hotărât lui de natură, va fi adunat în sufletul său, ca tezaur propriu național”⁶⁷. Definind „naționalitatea” (aici cu sensul de națiune), Xenopol afirma că “este reproducerea unei întrupări a realității. [...] Naționalitățile se deosebesc unele de altele prin tipul fizic, prin apucături, prin moravuri, obiceiuri, prin așezarea geografică, prin istoria desfășurării soartei lor; dar în primul loc, prin limbă”⁶⁸. Dată fiind frecvența unor sintagme, precum „suflet românesc” (sau „suflet poporan” ș. a.), a termenului „neam”, reiese limpede faptul că, în concepția lui Xenopol, ideea de națiune se sprijinea puternic pe aceea de etnie, mergând chiar până la a se confunda.

În perioada interbelică, dezbaterea asupra națiunii s-a nuanțat, dar dominantă tuturor abordărilor a constituit-o relevarea specificului național⁶⁹. Din perspectivă filosofică și psihologică, C. Rădulescu-Motru a arătat relația dintre etnic și național în definirea națiunii⁷⁰, fiindu-i subliniat caracterul colectiv și organic: „Națiunea este o ființă separată de aceea a indivizilor. Ea se conservă și se dezvoltă după legile proprii”⁷¹. Din perspectiva principiului naționalităților, Romulus Seișanu⁷² și George Sofronie⁷³ au analizat îndeosebi implicațiile juridice, dar și istorice, ale tratatelor de pace de la sfârșitul primului război mondial, mergând însă pe o linie care devoala aceeași logică a existenței unei continuități exemplare în urmărirea unității naționale și a efortului depus de națiunea română în acest scop. Din punct de vedere istoric, contribuțiile cele mai notabile aparțin lui Iorga⁷⁴ și lui Gh. Brătianu⁷⁵. Mai numeroși au fost sociologii care s-au aplecat asupra problemei națiunii, rezultând o varietate de puncte de vedere, clasificate de Achim Mișu în trei curente principale: curentul național-reformist, al cărui exponent principal este D. Gusti; curentul național-cultural (Petre Andrei ș.a.); curentul de dreapta, din care s-au recrutat teoreticieni ai fenomenului legionar: Nicolae Roșu, Traian Brăileanu ș.a.⁷⁶.

În istoriografia comunistă, problema națiunii a fost distorsionată, în acord cu o întregă acțiune de mistificare și de mitizare a istoriei. După anii '60, s-au detașat însă o serie de istorici care au studiat problema originii națiunii române (Damian Hurezeanu, Ștefan Pascu, Nicolae Stoicescu, Eugen Stănescu, Ștefan Ștefănescu, David Prodan ș.a.). Lucrările lor au ca notă comună ideea premiselor medievale ale națiunii, care a fost reluată și amplificată, după 1990, în studiile și cărțile lui Ioan-Aurel Pop. Acesta reliefează că „între forma de coeziune etnică modernă și cea medievală, *deosebirile*, deși numeroase și pronunțate, *nu țin de esență, ci de gradul de manifestare, de amploare, de pondere în societate*” [subl. D. B.]⁷⁷.

După 1990, deși cu oarecare inerție, se face remarcată o preocupare pentru definirea națiunii, pentru analiza complexă și comparativă a fenomenului național, pentru abordarea interdisciplinară.

Termenul *naționalism*, pătruns în vocabularul istoric și politic mult mai târziu decât cel de națiune, are o bogăție conceptuală exemplară. Fuziunea sa cu diferite curente ideologice și supraviețuirea în diferite sisteme politice, asocierea cu construcția statului modern, abuzurile din diferite etape și locuri, utilizarea polemică, înțelesurile diferite ce i-au fost acordate în diverse culturi, toate acestea contribuie la ambiguitatea termenului și la definirea sa extrem de variată⁷⁸. În unele enciclopedii, se propune o abordare cronologică, evitându-se enunțarea unor definiții ale naționalismului⁷⁹.

Pentru prima oară cuvântul *naționalism* este folosit în spațiul german. Studenții Universității din Leipzig, organizați în “națiuni”, depuneau în 1661 un jurământ, în care apare acest termen, în accepțiunea relativă de șovinism provincial. În limba engleză, adjectivul *naționalist* este menționat din 1715. În 1774, Herder utiliza termenul *naționalism*. În limba franceză, cuvântul, apărut pe la 1798, avea conotația de spirit revoluționar, desemnând excesele patriotismului iacobin. Abatele Barruel, în *Memorii pentru a servi istoriei iacobinismului*, publicate la Hamburg, în anii 1798-1799, considera naționalismul o exacerbare a patriotismului. În 1836, poetul Lamartine îi atribuia înțelesul de atașament patriotic. Proudhon îi conferea o nuanță peiorativă când condamna agresivitatea națiunilor care aveau un stat propriu, dar nutreau ambiții expansioniste; în schimb, aproba lupta pentru constituirea unui stat național în cazul națiunilor neemancipate.

Folosit mult timp episodic și cu un înțeles incert, termenul s-a generalizat în vocabularul francez în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, păstrând însă o triplă semnificație: a) forma extremă a patriotismului, când devine sinonim cu șovinismul și capătă o nuanță peiorativă; b) exprimă revendicările popoarelor asupra aspirând spre independență; c) reprezintă o etichetă și o profesie de credință a unor grupuri care, afirmând prioritatea apărării valorilor și intereselor naționale în ordinea politică, sunt clasificate la dreapta sau la extrema dreaptă a opiniei publice.

Pluralitatea sensurilor se păstrează și în italiană și germană. O situație aparte există în limba engleză, unde termenul *naționalism* desemnează diversele manifestări ale conștiinței naționale și ale caracterului național⁸⁰.

Literatura consacrată naționalismului este de o diversitate uluitoare⁸¹. O sistematizare extrem de utilă a tipologiilor naționalismului și a principalelor orientări metodologice a fost realizată în istoriografia română de cercetătorul Cătălin Turliuc⁸².

Câteva precizări suplimentare sunt necesare. O primă mențiune are în vedere caracterizarea naționalismului ca ideologie sau ca mișcare politică⁸³. Distincția este cu atât mai importantă cu cât, în istoriografia românească, a predominat opțiunea pentru definirea ca mișcare politică. Desigur, această dispută se regăsește în cercetările asupra istoriei naționalismului pe plan mondial. James Kellas aprecia că naționalismul „este o *ideologie care edifică ideea de națiune*”⁸⁴. De partea cealaltă, René Rémond, arătând că termenul de naționalism este un anacronism al secolului al XIX-lea, folosea, concomitent, expresiile „idee națională”, „sentiment național”, „mișcare a naționalităților”. El analiza însă mișcarea naționalităților⁸⁵, identificându-i sursele în Revoluția Franceză și în tradiționalism⁸⁶. Tot în legătură cu revoluția de la 1789 era analizat naționalismul de Eugene Kamenka⁸⁷. În fapt este o falsă dihotomie. Naționalismul este un fenomen complex, care permite mai multe paliere de analiză. Miroslav Hroch identifica trei stadii în dezvoltarea mișcărilor naționale, care cumulați atâta apariția ideologiei, cât și manifestarea politică, concretizată în apariția unei mișcări naționale de masă⁸⁸. În opinia noastră, Ernest Gellner a sintetizat cel mai bine aceste opinii divergente, exprimând realitatea proteică și complexă a naționalismului, când scria că acesta reprezintă legătura dintre stat și o cultură definită „în mod național”⁸⁹.

Naționalismul clasic, al secolului al XIX-lea, a reușit să combine identificarea membrilor comunităților cu ideea de națiune și acțiunile puterii politice în vederea construirii unui stat național, care să asigure suveranitatea politică a națiunii⁹⁰. Naționalismul a construit o viziune a statului ca unitate politică aparținând unui grup etno-cultural, scopul său fiind protejarea și menținerea tradițiilor, a limbii, a moștenirii istorice⁹¹. Așadar, a făcut legătura dintre etnie și organizarea politică, a contribuit la dezvoltarea națiunii pe care a impus-o ca element central al lumii moderne.

Fenomen proteiform în istoria umanității, naționalismul a reușit să tranșeze ideologii și să se sustragă oricărei încercări de definire în termeni fără echivoc. Continuitatea cu etnicitatea⁹² și relațiile complexe cu statalitatea⁹³ au accentuat această situație.

Identități colective care au stat la baza construcțiilor naționale din secolele XVIII-XIX s-au conturat destul de devreme în istoria Europei⁹⁴. Autorii unei sinteze de istorie europeană apreciau că accentuarea particularismelor naționale se produce în perioada 1560-1660⁹⁵. Naționalismul este însă indisociabil lumii moderne⁹⁶. Chiar „stereotipizarea relației națiune–stat”⁹⁷ a trebuit să țină cont de acest fapt. În acest sens, istoricul Guy Hermet scria: „Sentiment al legăturii primordiale cu statul, care îl integrează sau ar trebui s-o facă, naționalismul modern nu este, din punctul acesta de vedere, decât antidotul compensatoriu al rupturii sociale și al alfabetizării rudimentare antrenate de procesul industrializării”. Pentru a-i înțelege originea, e necesară urmărirea „formării culturilor naționale suficient de omogene pentru a destrăma vechile societăți locale în favoarea unei identități largite la dimensiunile unui stat suveran sau măcar ale unui popor autorizat să pretindă un astfel de statut”⁹⁸.

Înțeles diferit, ca produs al uniformizării introduse de statul modern (I. Wallerstein), ca artefact cultural și patologic (Benedict Anderson), ca un catalizator al formării națiunii, acolo unde aceasta nu exista încă (E. Gellner), naționalismul „trebuie tratat la plural, ca expresie a unor realități specifice, de o varietate inepuizabilă”⁹⁹.

Această specificitate se relevă și din aprecierile lui Ernest Gellner care caracteriza naționalismul ca fiind „legătura dintre stat și o cultură definită în mod național”, iar statele naționale le înțelegea ca „unități care pun în legătură suveranitatea și cultura”¹⁰⁰. A. D. Smith realizează o încadrare mai largă a fenomenului, pentru a se sustrage încercărilor simplificatoare și a oferi un tablou complet, posibil a fi recunoscut pentru diverse unități cronotopice. Conform lui, naționalismul are cinci componente: 1) procesul de formare a statelor naționale; 2) conștiința apartenenței la o națiune; 3) existența unor simboluri ale națiunii; 4) prezența ideologiilor naționaliste; 5) diverse mișcări, cu caracter social și politic, care acționează în numele națiunii¹⁰¹.

În a doua treime a secolului al XIX-lea, naționalismul reprezenta un fenomen general european¹⁰², națiunile moderne făcându-și apariția pe scena istoriei. Sau, în formularea lui Benedict Anderson, „[...] naționalismul în epoca lui Michelet și a lui Renan reprezenta o nouă formă de conștiință – o conștiință care a apărut atunci când nu mai era posibilă experiența națiunii ca noutate”¹⁰³ (subl. – D. B.). În acest context, realizarea echivalenței între națiune și stat a avut ca rezultat crearea unei distincții între „națiunile politice” și „națiunile etnice”, respectiv operarea unei diferențieri între naționalismul *politic* și cel *etnic*¹⁰⁴. S-a vorbit, de aceea, de „o falsă conștiință atotcuprinzătoare” a ideologiei naționaliste. „Miturile ei inversează realitatea: ea pretinde că apără cultura populară, când de fapt ajută la construirea unei societăți anonime de masă. [...] Naționalismul tinde să se considere un principiu manifest și de la sine înțeles [...]. El propovăduiește și apără continuitatea, dar datorează totul unei rupturi decisive și incredibil de profunde în istoria omenirii. Propovăduiește și apără diversitatea culturală, când de fapt impune omogenitatea atât în interiorul, cât și, într-o mai mică măsură, între unitățile politice [...]”¹⁰⁵. Această dorință a unității, conștientă sau subliminală, care stă la baza națiunii moderne și a naționalismului¹⁰⁶ este un fenomen modern, dar nu neapărat legat de existența statului-națiune. Căci, chiar înainte de sfârșitul secolului al XVIII-lea, exista o conștiință de sine, uneori foarte puternică, însă abia în urma revoluției franceze din 1789 s-a dezvoltat dimensiunea politică, conform căreia statul-națiune este acela suprapus „unui teritoriu istoric, [având] aceleași mituri și amintiri istorice, o cultură largă, de mase, o economie comună, aceleași drepturi și obligații pentru toți membrii”¹⁰⁷. De aici, și discuțiile contradictorii asupra relațiilor dintre naționalism și democrație, mai puțin relevante pentru specificul naționalismului în epoca modernă, dar rodnice în sugestii conceptuale, demne de reținut¹⁰⁸. Este vorba de acea „conștiință populistă”, de care vorbea istoricul britanic Eric Hobsbawm¹⁰⁹. În altă parte, el distingea, după 1830, între „mișcările naționaliste cu conștiință de sine”, cu o reală consistență democratică (germană, italiană, poloneză, etc.) și „mișcări de revoltă populară împotriva stăpânirii străine (înțeleasă ca stăpânirea exercitată de o religie diferită, nu de o naționalitate diferită)”, așa cum, pretinde autorul, ar fi stat lucrurile în ultimul caz în Balcani¹¹⁰.

În ceea ce privește originile culturale ale naționalismului, Ernst Cassirer le identifica în eforturile iluminiștilor de a fixa „relațiile dintre idee și realitate”, pentru ei naționalismul și istorismul fiind strâns legate¹¹¹. Asupra originilor culturale ale națiunii și naționalismului se pronunța și Benedict Anderson, a cărui ipoteză de lucru era aceea că „naționalismul trebuie înțeles nu în raport cu o ideologie politică susținută conștient, ci cu sistemele culturale mai largi care l-au precedat, din care – precum și împotriva cărora – a

luat ființă. Cele două sisteme culturale relevante pentru obiectivele de față sunt *comunitatea religioasă și monarhia dinastică*, în contextul transformărilor concepțiilor despre timp, în care cosmologia și istoria erau inseparabile, și a efectelor industriei tipografice asupra societății și a indivizilor¹¹². Astfel, în concepția sa, națiunea și naționalismul sunt „artefacte culturale de un anumit tip”, create la sfârșitul secolului al XVIII-lea „ca rezultat al distilării spontane a unei complexe încrucișări de fapte istorice distincte”, devenite, odată create, „modulare” și capabile de a fi răspândite pe o arie extrem de largă, datorită capacității lor de a se adapta unor condiții sociale, politice și ideologice variate¹¹³.

Caracterizările naționalismului sunt, uneori, abrupte. Un exemplu este polemica iscată în cultura românească cu câțiva ani în urmă, opunându-i pe „autohtoniști” „europeniștilor”¹¹⁴. Sociologii și politologii au încercat să dea răspunsuri în legătura cu veracitatea dihotomiei naționalism „bun” și „rău”¹¹⁵. Autorul deosebește între „identitatea națională”, benefică, legitimă, având ca scop păstrarea specificului național, și „naționalismul” antidemocratic, caracterizat prin etnocentrism, xenofobie și tendința spre etnocrație. Un alt autor, Dan Dungaci, încearcă să deconstruiască, metodologic, opoziția facilă, perpetuată, în studiile de specialitate, dintre un naționalism „vestic”, politic și civic, și naționalismul „estic”, etno-lingvistic și organic¹¹⁶. În schimb, filosoful Andrei Marga discerne între „naționalismul clasic al epocii moderne”, născut în Occident și caracteristic acestui spațiu, respectiv „naționalismul răsăritean, care pierde tot mai mult contactul cu o perspectivă universală, afundându-se în provincialismul aproape fatal al zonei”, foarte activ în zilele noastre¹¹⁷.

Așa să stea lucrurile? Să existe un naționalism „bun”, identificat cu patriotismul¹¹⁸ și unul „rău”? Ernest Gellner aprecia că naționalismul în sine „reprezintă o formă foarte distinctă [sic!] de patriotism, care se răspândește și începe să impună numai în anumite condiții sociale, predominante exclusiv în lumea modernă”, care implică adevărate și fidelitate față de unități mari, cu o populație omogenă, știutoare de carte și trăind în anonim¹¹⁹. În schimb, istoricul Lucian Boia refuză orice distincție între naționalism și patriotism, considerând că această împărțire are deficiențe conceptuale și este periculoasă, întrucât etichetează. Mai mult, din perspectivă istorică, „nici o nație nu s-a dovedit imună la derivatele naționaliste”¹²⁰.

În fapt, orice caracterizare calitativă a naționalismului este riscantă și, potențial, inexactă. Acest fenomen este „un Ianus”, care răspunde unei nevoi acute de omogenitate în epoca modernă. „Teorie a legitimității politice”, care statua suprapunerea unității politice peste cea națională¹²¹, naționalismul scapă criteriilor de judecată morală, singura posibilă fiind aceea a istoriei. Iar în cazul românesc lucrurile sunt complicate de tipologia specifică a fenomenului, mult mai complex, evident, decât orice formulă teoretică, integratoare, dar, inevitabil, și simplificatoare.

Opinia noastră este că naționalismul românesc din perioada regulamentară nu este un *etnonaționalism*, așa cum avea să se dezvolte mai târziu, în ultima parte a secolului al XIX-lea și în secolul următor, nici un *nativism*, mai adecvat sfârșitului epocii fanariote și deceniului imediat următor, ci este unul de tip *Risorgimento*, în care ideile panromânismului și ale programelor reformatoare și modernizatoare ale societății românești sunt dominante¹²². Principalele noastre argumente sunt următoarele:

- mișcarea conspirativă inițială, inclusiv masonică, din ambele spații;
- participarea restrânsă a populației, mai degrabă a unei elite culturale și politice;
- creșterea treptată și progresivă a implicării politice: indivizi izolați, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, prin petiții și programe de reformă; organizarea în societăți și asociații cu scop patriotic, în primele decenii regulamentare; participarea unei forțe politice extinse, după 1848, acceptată inclusiv în discuțiile cu cancelariile străine – este, de altfel, epoca în care „problema românească” este recunoscută oficial de puterile europene; după 1859, statul român devine instrumentul realizării unității statale, naționalismul devenind o politică de stat;
- contextul politic intern și internațional oarecum asemănător (spațiul italian se afla sub dominație austriacă și franceză);
- lupta pentru reforme, independență națională și pentru realizarea unității naționale¹²³.

Conform lui Ernest Gellner, „naționalismul apare numai în medii în care existența statului este deja foarte mult considerată de la sine înțeleasă”¹²⁴, adică acolo unde, deși nu există un stat unitar, înfăptuirea lui este înțeleasă ca imperioasă. Dar acest mod de a gândi este specific societății moderne, cu efectele ei de omogenizare¹²⁵. Corectă, în sine, afirmația trebuie amendată, din punct de vedere al desfășurării evenimentelor și al evoluției fenomenelor istorice, pentru a înțelege mai bine cum a apărut și s-a dezvoltat naționalismul în societățile periferice, de pildă în spațiul balcanic¹²⁶. Căci apariția naționalismului nu s-a produs aici printr-o simplă colonizare „narativă”¹²⁷, ci a răspuns unor cerințe specifice ale societăților balcanice, este adevărat, inspirându-se din modelul occidental și beneficiind, uneori – cazul grec –, de sprijin exterior. Revenind la Gellner, acesta opinează că naționalismul și-a avut originea „în necesitățile structurale distinctive ale societății industriale”, fiind „manifestarea exterioară a unei profunde și inevitabile reglări a relației dintre organizarea statală și cultură”¹²⁸. Teoria lui Gellner are ca efect o disjunctie a sa de teoriile etnonaționaliste, arătând că naționalismul nu reprezintă „deșteptarea și afirmarea acestor *unități mitice*” [națiunile etnice – D.B.], ci „constituie, din contră, cristalizarea unor unități noi, adecvate condițiilor de acum predominante, deși folosesc în mod declarat ca materie primă moștenirea culturală, istorică și de altă natură a lumii prenaționale”¹²⁹.

Din această importantă lucrare lipsesc „deșteptătorii”. Studiul ignoră rolul inteligenței în construirea ideologiei naționale și în conducerea mișcării naționaliste. Capabilă să ofere o explicație teoretică convingătoare, deși foarte generală, a genezei naționalismului în epoca modernă, ea trebuie corelată cu alte teorii, cel puțin pentru anumite spații cum este cel românesc, unde condițiile socio-economice, dar și politico-ideologice erau destul de diferite față de societățile industrializate ale Apusului. Iar apelul la ideile lui Hroch este o soluție teoretică, capabilă să explice apariția naționalismului în spațiile est-europene, inclusiv în cel românesc.

Care a fost însă factorul declanșator al naționalismului în Principate? Frustrările generate de prezența străinilor, a grecilor, în primul rând, au favorizat sentimente și atitudini antifanariote, chiar anti-grecești¹³⁰, dar ele veneau în prelungirea unora similare, din veacurile anterioare¹³¹. Există o continuitate între maniera de reprezentare a străinului în „Vechiul Regim” și proiectul statului național din deceniile patru și cinci ale secolului

al XIX-lea, cu mențiunea că, cel puțin în primele decenii ale veacului, dacă nu și mai târziu, expresiile „xenofobiei de circumstanță” erau „veneticul, păgânul și apostatul”¹³². Apoi, xenofobia era destul de răspândită, în întreg spațiul european, încă din Evul Mediu¹³³. Dar, pe fondul ideilor iluministe, cu impact major asupra mișcării naționale din Transilvania¹³⁴ și din Principatele extracarpatiche, impactul revoluției franceze a fost de natură să fortifice ideologia revoluționară și să influențeze mișcarea naționalistă, chiar dacă cu inerente întâzieri și decalări¹³⁵. Revoluția a contribuit la renașterea vieții politice europene și a determinat întărirea luptei pentru drepturi naționale¹³⁶. Acest „nou naționalism”, militant și misionar, și-a exercitat influența, mult mai mare decât aceea a Iluminismului, pe întregul continent¹³⁷. Voința de modernizare și prestigiul Occidentului a făcut ca modelul apusean să fie asimilat și în Principate, cu deosebire după 1859. Naționalismul românesc s-a născut într-un anumit context politic, fiind dominat de panromânism, de dorința constituirii unui stat românesc unitar, independent și modern¹³⁸.

Regenerarea națională este ideea predominantă și ea apropie considerabil scopurile și chiar mijloacele mișcării naționale românești de acelea ale *Risorgimento*-ului. Romanticismul revoluției de la 1848 este conexas naționalismului. Căci marea mutație romantică a determinat aplecarea imaginației spre realitatea imediată, concretă, cu scopul de a o re-ordona, prin iluzie¹³⁹. Ideea luptei pentru independență și unitate constituie, la 1848, fundamentul naționalismului românesc. Sub influență franceză, ca urmare mai ales a influenței lui Jules Michelet, s-a produs o democratizare a ideii de națiune¹⁴⁰. Pe de altă parte, vivacitatea ideilor herderiene a determinat o concepție organică despre națiune, favorizând dezvoltarea națională în legătură cu prioritatea acordată limbii și culturii¹⁴¹.

Datorită situației Principatelor, ne interesează relația dintre stat și naționalism. Istoricul Eric Hobsbawm scria, într-una din lucrările sale, că „Nationalism comes before nations. Nations do not make states and nationalisms but the other way round”¹⁴². În opinia sa, naționalismul reprezenta un program politic prin care o națiune își putea realiza un stat „de tipul celor devenite standard după Revoluția franceză”¹⁴³. Destul de neclare în precizările sale și, oricum, nevalide pentru spațiul central și est-european, sunt considerațiile asupra basculării naționalismului de la cel clasic, bazat pe valori civice, spre definirea sa în termeni etno-naționali, la sfârșitul secolului al XIX-lea, așadar o deplasare de la filonul liberal către o doctrină de dreapta¹⁴⁴. Cum se face atunci că Herder și Fichte privilegiau poporul și cultura acestuia încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului următor?

O variantă a abordării moderniste a naționalismului este modelul elaborat de Benedict Anderson. Susținând ideea priorității apariției naționalismului pe continentul american, autorul a evidențiat apariția naționalismului modern în Europa prin sentimentul „rupturii radicale” din Revoluția franceză. După acest moment, națiunea a devenit „mai degrabă ceva la care se putea aspira în mod conștient, decât un cadru pentru o viziune ce se contura treptat”. În opinia sa, mișcările naționaliste din „a doua generație” în Europa, din prima jumătate a secolului al XIX-lea, se caracterizează printr-un sentiment de paralelism (de întâziere față de naționalismele americane), prin legătura cu limba și istoria, precum și prin urmărirea ideologică și politică a obiectivelor de către mișcările naționale. Naționalismele europene timpurii au avut mai degrabă un caracter „populist” (în sensul că nu erau promovate și controlate de stat) și se inspirau din modelul francez,

ceea ce impunea respectarea anumitor standarde. În a doua jumătate a secolului, s-a produs o tendință evidentă a monarhiilor „euro-mediteraneene”, dar și a imperiilor coloniale, „de a aluneca treptat spre o identificare națională”. Apariția “naționalismelor oficiale” s-a dezvoltat „după, și ca reacție față de, mișcările populare naționale”. Erau expresia reacției unor grupuri de putere (dinastice, aristocratice ș. a.), temătoare că își vor pierde puterea și vor fi marginalizate în urma apariției naționalismelor lingvistice populare, și de aceea erau, în opinia autorului, conservatoare și reacționare¹⁴⁵.

De altfel, această dihotomie între un naționalism civic, care ar fi specific spațiului occidental și un altul etnic, exclusivist, propriu spațiului est-european, cuprinde o paletă foarte largă de interpretări. Desigur, Hans Kohn este un înainte-mergător al unor asemenea concepții¹⁴⁶. El distingea între naționalismul vestic, cu precădere de dinainte de 1848, care a reprezentat o mișcare de emancipare generoasă, axată pe ideea de autodeterminare, având la bază principiile liberale ale rațiunii umane și ale valorii individului, al cărui prototip este naționalismul american, respectiv un naționalism estic, dar care a cuprins, treptat, o mare parte a Occidentului, bazat pe tradiție și trecut, care a abandonat ideile iluministe și a servit ca rampă de lansare pentru rasism și expansionism¹⁴⁷. Era acreditată ideea existenței a două tipuri de naționalisme: unul „bun”, care cristaliza „human aspirations for equality and dignity”, respectiv altul „rău”, care provoacă „the passion for power over others”¹⁴⁸. Și John Plamenatz contrapune naționalismului liberal al mișcărilor unificatoare din secolul al XIX-lea acțiunea brutală a celor care au construit culturi naționale acolo unde acestea nu existau sau le-au centralizat pe cele existente deja¹⁴⁹. Ideea că modernitatea a accentuat conflictele dintre state și că națiunea a servit mai degrabă ca motivație ideologică pentru acestea este împărtășită și de Lucian Boia¹⁵⁰. De aceea, „experimentul crucial” declanșat de Napoleon al III-lea, vizând o nouă ordine europeană care să corespundă idealului națiunilor, s-a lovit de structurile statale existente, cât și de nepotrivirile naționale concurente. În această logică, războiul franco-prusac din 1870 „a dovedit că era naționalismului idealist și fratern se încheie”¹⁵¹.

NOTE:

¹ Vezi Klaus Bochmann, *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin, Akademie-Verlag, 1979; Rodica Bogza Irimie, *Termeni politico-sociali în primele periodice românești*, București, Universitatea București, 1979; Al. Niculescu, *Lessico della rivoluzione romana nel secolo XIX*, în RESEE, XVII, nr. 4, 1979; Zamfira Mihail, *Idéologie, mentalité – expression linguistique*, în RESEE, XXII, 2, 1984, pp. 133-144; Lidia Simion, *The Modernization of the Social-Political Vocabulary as Reflected in the Romanian Press of the First Half of the 19th Century*, în *loc. cit.*, pp. 27-33; Vasile Arvinte, *Român, românesc, România. Studiu filologic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983; Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, Editura Minerva, 1986; Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, München, Ion Dumitru Verlag, 1987; Paul Cornea, *Cuvântul „Popor” în epoca pașoptistă: sinonimii, polisemii și conotații. Între semantica istorică și semiotica mentalului colectiv*, în Idem, *Regula jocului*, București, Editura Eminescu, 1980; Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice europene*, București, Editura Curtea Veche, 2003, ș.a.

² Vezi, pentru definiții și interpretări, o prezentare detaliată în Dionisie Petcu, *Conceptul de etnic. Eseu metodologic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, pp. 18-50.

³ J. A. de Gobineau, *Essai sur l'inegalité des races humaines*, Paris, Firmin Didot, 1854.

⁴ Cf. *Encyclopedia Universalis*, Éditeur à Paris, corpus 8, 1995, p. 971.

⁵ George Vacher de Lapouge, *Les Sélections sociales*, Paris, 1896.

⁶ Vezi *Encyclopedia Universalis*, loc. cit. și *AXIS. Hachette. L'Univers documentaire. Dossier* (citată, în continuare, *AXIS*), vol. 4, Paris, Hachette, 1995, p. 198.

⁷ *Ibidem* și *Encyclopedia Universalis*, loc. cit., p. 971.

⁸ Pierre Bonte, Michel Izard (coord.), *Dicționar de etnologie și antropologie*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 215 (sub voce *Etnie*). Pentru delimitări și comentarii, vezi Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, *Théories de l'ethnicité*, suivi de *Les groupes ethniques et leurs frontières* de Fredrik Barth, Paris, P.U.F., 1995, cap. III: *Race, ethnologie, nation*. Dicționarele românești sunt destul de aproximative în circumscrierea și definirea termenului. De pildă, în *Dicționarul Enciclopedic* nu există termenul „etnie”, ci unul înrudit, „grup etnic”, definit astfel: „parte a populației dintr-o societate vorbind aceeași limbă, împărtășind aceleași atitudini, comportamente, trăsături mentale etc. ca produse ale originii și tradiției culturale comune. Într-o societate, g. e. poate fi asimilat când adoptă modelele culturale comune; sau *dominat*, atunci când este controlat și i se impune cultura unui alt grup; mai poate fi asociat cu alte grupuri, fiecare păstrându-și identitatea culturală”. Cf. *Dicționar Enciclopedic*, vol. II (D-G), București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 251 (sub voce *Etnic*). Definiția, destul de aproximativă, are dezavantajul de a păcătui și prin necunoașterea teoriilor despre multiculturalitate, interculturalitate și transculturalitate, încât este, practic, inutilizabilă.

⁹ Max Weber a utilizat sintagma „grupuri etnice” în *Economy and Society*, t. I, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1978. Vezi și Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, *op. cit.*, p. 35 și urm.

¹⁰ Apud Romulus Vulcănescu, *Dicționar de etnologie. I. Terminologie. II. Personalități*, București, Editura Albatros, 1979, p. 104.

¹¹ Vezi *Encyclopedia Universalis*, loc. cit., pp. 971-972.

¹² *Ibidem*, p. 972.

¹³ Vezi Fredrik Barth, *Les groupes ethniques et leurs frontières*, traduit par Jacqueline Bardolph, Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, în Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, *op. cit.* Vezi și F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Bergen, Oslo, London, 1969. În sociologia americană a existat un amplu interes pentru studiul contactelor dintre grupurile etnice și frontierele rasiale din spațiile urbane. Vezi, de exemplu, Everett C. Hughes, Helen MacGill Hughes, *Where Peoples Meet. Racial and Ethnic Frontiers*, Westport, Greenwood Press, 1981.

¹⁴ Cf. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Blackwell, 1986, pp. 22-32. Vezi și Idem, *Naționalism și Modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*, traducere din engleză de Diana Stanciu, Chișinău, Editura Epigraf, 2002, cap. 8, *Etnosimbolism*, mai ales pp. 198-200 (*Etnii și etnosimbolism*).

¹⁵ Dintre numeroasele sale lucrări, vezi mai ales studiul *Sensibilități etnice și confesionale în Transilvania în timpul lui Nicolaus Olahus*, în AIIC, XXXIII, 1994 și vol. *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, Editura Enciclopedică, 1998. Pentru comparații interesante, vezi Idem, *Observații privitoare la structura etnică și confesională a Ungariei și Transilvaniei medievale (secolele IX-XIV)*, în Dan Berindei (coord.), *Istoria României. Pagini transilvane*, Cluj-Napoca, 1994. Pentru lărgirea ariei de discuții și prezentarea evoluției de la solidaritățile etnice medievale la națiunile moderne în Europa, vezi Idem, *Geneza medievală a națiunilor moderne (secolele XIII-XVI)*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1998.

¹⁶ Andrei Cornea, *Turnirul khazar. Împotriva relativismului contemporan*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 149. Pentru termenul „popor”, vezi Paul

Cornea, *Cuvântul „Popor” în epoca pașoptistă: sinonimii, polisemii și conotații. Între semantica istorică și semiotica mentalului colectiv*, în Idem, *Regula jocului*, București, Editura Eminescu, 1980.

¹⁷ Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, traducere de Silvia Dram, prefață de Al. Zub, Iași, Institutul European, 1997, p. 23.

¹⁸ Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, London, Boulder, Colorado, Pluto Press, 1993, p. 4.

¹⁹ Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, *op. cit.*, p. 25.

²⁰ *Ibidem*, p. 24.

²¹ Pierre van den Berghe, *Race and Ethnicity: a sociobiological perspective*, în „Ethnic and Racial Studies”, 1978, Vol. 1, no. 4, pp. 401-411. Pentru raportul dintre etnocentrism și rasism, posibile în orice societate, datorită conflictelor diverse care o străbat și memoriei colective, bazată pe istorie, tradiții și valori proprii, scrie un articol remarcabil și Vittorio Lanternari, *Ethnocentrism and Ideology*, în *loc. cit.*, 1980, Vol. 3, no. 1, pp. 52-66.

²² Walker Connor, *A nation is a nation, is a state, is an ethnic group, is a ...*, în *loc. cit.*, 1978, I, no. 4, pp. 378-400. Vezi și Joshua Fishman, *Social theory and ethnography: neglected perspectives on language and ethnicity in Eastern Europe*, în Peter Sugar (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, Santa Barbara CA: ABC-Clio, 1980, pp. 69-99. Pentru Fishman, etnicitatea este profund subiectivă, revărsându-se în viața cotidiană și transgresând individul.

²³ A. D. Smith, *op. cit.*, cap. 7 și 8.

²⁴ Idem, *The Ethnic Origins of Nations*, p. 26.

²⁵ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Mythe, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, mai ales p. 102.

²⁶ *Ibidem*, pp. 164-167.

²⁷ Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, *op. cit.*, pp. 93-132.

²⁸ *Ibidem*, p. 136 și urm.

²⁹ Katherine Verdery, *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economical and Cultural Change*, Berkeley, University of California Press, 1983.

³⁰ Thomas Hylland Eriksen, *op. cit.*, passim.

³¹ Richard Jenkins, *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications, 1997, p. 40. Vezi și *Ibidem*, pp. 13-14.

³² „Xenopoliana”, V, 1997, 1-4.

³³ Maria Larionescu, *Etnicitatea – identitate colectivă virtuală*, în „Sociologie Românească”, Serie nouă, V, 1994, nr. 2-3, pp. 151-159. Într-o notă de subsol, aflăm și o definiție, preluată dintr-un *Dicționar de sociologie* (Cătălin Zamfir, Lazăr Vlăsceanu /coord./, *Dicționar de sociologie*, București, Editura Babel, 1993, pp. 224, 381, 383): „Etnicitatea desemnează, îndeobște, starea de a fi etnic sau de a aparține unui grup etnic (de la gr. *ethnos*, popor), adică unui grup organic de indivizi având descendență comună, limbă comună, religie și obiceiuri specifice, literatură și artă populară, asociații și organizații comune. Prin împlinire politică grupul etnic (poporul) devine națiune”. Cf. Maria Larionescu, *op. cit.*, p. 151, nota 1. O definiție tautologică (etnicitatea reprezintă „starea de a fi etnic sau de a aparține unui grup etnic”) și restrictivă, întrucât echivalează grupul etnic cu poporul.

³⁴ Vezi, mai ales, Cătălin Turliuc, *Naționalism și etnicitate. Considerații istoriografice și metodologice*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, volum coordonat de Gabriel Bădărău, Leonid Boicu și Lucian Nastasă, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 1994, pp. 425-439 și Idem, *Etnicitate și naționalitate la 1848*, în *Istoria – o meditație asupra trecutului*, ed. Gabriel Bădărău et al., Iași, Tipografia Moldova, 2001, pp. 225-231, reluat în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, Editura Junimea, 2002 (citată infra, D. Vitcu et al., *Modernizare...*), pp. 49-56.

³⁵ *Ibidem*, p. 51; Idem, *Naționalism și etnicitate...*, p. 436.

³⁶ Hagen Schulze, *Stat și națiune în istoria europeană*, traducere coordonată de Hans Neumann, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 101. Această carte reprezintă o reușită îmbinare între istoria conceptelor (*Begriffsgeschichte*) și istoria politică.

³⁷ Karl Ferdinand Werner, *Volk, Nation, Nationalismus, Masse: Mittelalter*, în Otto Bruner et al. (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. VII, Stuttgart, 1992, p. 223, apud H. Schulze, *op. cit.*, p. 102. Vezi și *AXIS. L'Univers documentaire. Hachette. Dossier*, vol. 7, 1995, p. 268; *Encyclopedia Universalis*, corpus 16, 1995, pp. 6-7.

³⁸ H. Schulze, *op. cit.*, pp. 114-136. Istoricul acordă războiului, adică confruntării violente cu alteritatea, un rol aparte: „Războiul nu este originea unei națiuni, ci catalizatorul ei” (*Ibidem*, p. 114).

³⁹ Vezi Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne*, p. 17.

⁴⁰ Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice europene*, București, Editura Curtea Veche, 2003, p. 45.

⁴¹ *Ibidem*, pp. 37-65: *Națiunea: Semnificațiile unui concept istoric*.

⁴² Vezi antologia de texte inclusă în volumul lui Raoul Girardet, *Naționalisme și națiune*, traducere de Patricia Enea, prefață de Al. Zub, Iași, Institutul European, 2003. Vezi și *Les Théories de la nation: entre nature et culture*, în *AXIS*, *loc. cit.*, pp. 266-268. Această complexitate a națiunii, realitatea ei proteiformă și incapacitatea de a oferi o definiție clară se resimte și în explicațiile din dicționare. *Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique*, Paris, Larousse, 1993, p. 690, definește astfel națiunea: „1. Grande communauté humaine, le plus souvent installée sur un même territoire et qui possède une unité historique, linguistique, culturelle, économique plus ou moins forte. 2. Communauté politique distincte des individus qui la composent et titulaire de la souveraineté”. Vezi și *Dicționar enciclopedic*, vol. IV (L-N), București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 540, unde, sub voce *națiune*, apare următoarea explicație: „Comunitate stabilă de oameni, istoricește constituită și care a luat naștere pe baza comunității de limbă, de teritoriu, religie, de viață economică și de factură psihică, ce se manifestă în comunitatea culturii naționale și în conștiința originii comune. *N.* au apărut în perioada capitalismului ascendent, deși unele trăsături ale sale (limba, comunitatea culturii) s-au format încă din perioada precapitalistă”. Se observă ușor prioritatea acordată semnificației culturale a națiunii. Interesant este faptul că Romulus Vulcănescu, în *Dicționarul de etnologie* pe care l-a conceput, nu definește termenul „națiune”, ci explică sintagma „comunitate națională”, arătând că fiecărei „orânduiri istorice” îi corespunde un tip de comunitate națională: „comunitatea națională de tip medieval se deosebește de aceea de tip burghez și ambele de aceea de tip socialist prin structura lor de clasă, gradul lor de omogenizare și rolul ce îl îndeplinesc în procesul istoric al societății”. (Romulus Vulcănescu, *op. cit.*, pp. 75-76). Pentru concesiile făcute acestei aberații produsă de dogma marxist-leninistă, vezi vol. *Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan* (coord. științific Șt. Ștefănescu), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1994 (citată, în continuare, Șt. Ștefănescu /coord./, *Națiunea română*).

⁴³ Vezi H. Seton-Watson, *Nations and States. An Inquire into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, London, Nichols & Weidenfeld, 1977; A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*; Gil Dellanoi, Pierre-André Taguieff (coord.), *Théories du nationalisme. Nation, nationalité, ethnicité*, Paris, Éditions Kimé, 1991; B. Michel, *Nations et nationalités en Europe centrale aux XIXe et XXe siècles*, Paris, Aubier-Flammarion, 1995; „Hérodote”, nr. 72-73, Paris, La Découverte, trim. 1 și 2, 1994; „La Pensée politique”, nr. 3, Paris, Seuil/ Gallimard, 1995, etc.

⁴⁴ Vezi A. D. Smith, *Naționalism și Modernism*, pp. 153-177.

⁴⁵ Idem, *The Ethnic Origins of Nations*, mai ales pp. 32-41; Idem, *The Problem of national Identity: ancient, medieval and modern?*, în „Ethnic and racial Studies”, 17, 1994, 3, pp. 375-399. Pentru prezentarea teoriilor etnosimboliste, a se vedea Idem, *Naționalism și Modernism*, cap. 8 (pp. 178-205).

⁴⁶ *Ibidem*, partea I: *Variante ale modernismului*.

⁴⁷ Printre reprezentanții acestei școli de gândire, menționăm, aici, doar două lucrări, cu un impact uriaș în literatura de specialitate: Ernest Gellner, *Națiuni și naționalism. Noi perspective asupra trecutului*, traducere din limba engleză de Robert Adam, București, Editura Antet, 1997; Eric Hobsbawm, *op. cit.*

⁴⁸ Benedict Anderson, *Comunități imaginate. Reflecții asupra originii și răspândirii naționalismului*, traducere de Roxana Oltean și Ioana Potrache, București, Editura Integral, 2000.

⁴⁹ Hans Kohn, *Nationalism, its Meaning and History*, New York, Van Nostrand Reinhard Company, 1965.

⁵⁰ M. Seymour, *On Redefining the Nation*, în N. Miscevic (ed.), *Nationalism and Ethnic Conflict. Philosophical Perspectives*, La Salle and Chicago, Open Court, 2000.

⁵¹ Vezi Christophe Jaffrelot, *Câteva teorii despre națiune*, în *Națiune și naționalisme*, concepție și coordonare editorială: Serge Cordellier, Élisabeth Poisson, traducere: Brândușa Prelipceanu, Postfață: Mirela-Lauminița Murgescu, București, Editura Corint, 2002, pp. 61-65.

⁵² Exemplul cel mai la îndemână ne este oferit de cartea lui E. Balibar și I. Wallerstein, *Class, Race, Nation. Ambiguous Identities*, London, New York, Verso, 1992. Vezi și E. Kedourie, *Nationalism*, London, Hutchinson, 1960, care aprecia spontaneitatea fenomenului.

⁵³ Ernest Renan, *Ce este o națiune?*, în Raoul Girardet, *Naționalisme și națiune*, traducere de Patricia Enea, prefață de Al. Zub, Iași, Institutul European, 2003, pp. 125-126.

⁵⁴ V. Neumann, *op. cit.*, pp. 59-65: *De ce este utilă redefinirea conceptului de Națiune în Europa Centrală și de Sud-Est?*

⁵⁵ Pompiliu Teodor, *Iluminism și națiune*, în Șt. Ștefănescu (coord.), *Națiunea română*, p. 298.

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ Idem, *Romanian Political Enlightenment*, în vol. *Enlightenment and Romanian Society*, Edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980, p. 118. Vezi și Victor Neumann, *Homo Europaeus și revoluția intelectuală în secolul Luminilor*, în Idem, *Tentația lui Homo-Europaeus. Geneza spiritului modern în Europa Centrală și de Sud-Est*, București, Editura Științifică, 1991, pp. 129-131.

⁵⁸ Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Petru Maior: Aufklärung and Nation*, în P. Teodor (ed.), *Enlightenment and Romanian Society*, pp. 260-277. Vezi mai ales concluziile de la pp. 276-277.

⁵⁹ Vezi George Em. Marica, *Repere ale sociologiei națiunii la scriitorii români din secolul al XIX-lea*, în Șt. Ștefănescu (coord.), *Națiunea română*, pp. 446-476. Pentru dimensiunea socială, vezi Nicolae Bocșan, *Opțiuni sociale și democratice în procesul constituirii solidarității naționale moderne 1821-1848*, în *loc. cit.*, pp. 338-377. O perspectivă generală, realizată cu un acut simț al momentului istoric, ne oferă, în același volum, Damian Hurezeanu, în studiul *Formarea națiunii române*, în *loc. cit.*, pp. 21-135. Faptul că în preajma revoluției pașoptiste o serie de tineri români aflați în capitala Franței (cu deosebire Bălcescu) au suferit influența lui Michelet și a teoriei despre Popor și Națiune este susținut și de Catherine Durandin, *Révolution à la française ou à la russe. Polonais, Roumains et Russes au XIX-e siècle*, Paris, P.U.F., 1989, pp. 89-152: *Le bon disciple roumain: illusions et désillusions*. O explicație sagace a conceptului de „Peuple”, așa cum apare el în opera lui Jules Michelet, este oferită de Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune?*, pp. 9-36: *Conceptul de Peuple*.

⁶⁰ G. Em. Marica consideră că, în secolul al XIX-lea, conceptul de națiune „își capătă valențele sale proprii”, diferențiindu-se de acela de „popor”, cu care se confunda înainte de 1800. Esența națiunii în secolul al XIX-lea ar constitui-o „accentul pus pe Conștiință, pe voința de a se afirma ca atare” (George Em. Marica, *op. cit.*, p. 472).

⁶¹ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Editura Minerva, 1972, pp. 465-468. Pentru viziunea pașoptiștilor asupra statului național, vezi Dan Berindei, *Statul modern în viziunea făuritorilor unirii Principatelor*, în *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, vol. îngrijit de Nicolae

Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982 (citată, *infra*, *Stat, societate, națiune*), pp. 118-127.

⁶² Hagen Schulze, *op. cit.*, pp. 172-190.

⁶³ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 469.

⁶⁴ Eftimie Murgu, *Scrieri*, București, EPL, 1969, p. 371.

⁶⁵ N. Bălcescu, *Opere*, ed. Gh. și Elena Zane, vol. II, București, Editura Academiei, 1982, p. 111.

⁶⁶ A. D. Xenopol, *Psihologia și istoria*, în Idem, *Națiunea română*, antologie, îngrijire de ediție, studiu introductiv și note de Constantin Schifirneț, București, Editura Albatros, 1999, pp. 52, 61.

⁶⁷ Idem, *Cultura națională*, în *loc. cit.*, p. 73.

⁶⁸ Idem, *Despre naționalism*, în *loc. cit.*, p. 204.

⁶⁹ Vezi Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, Editura Junimea, 1989, pp. 212-230: *În căutarea specificului național*; Mihai Dinu Gheorghiu, *Specificul național în sociologia românească*, în Al. Zub (ed.), *Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc*, București, Editura Științifică, 1991, pp. 443-456; Achim Mișu, *Problematica națiunii române în sociologia interbelică*, în Șt. Ștefănescu (coord.), *Națiunea română*; Zigu Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, Editura Eminescu, 1980, ș. a.

⁷⁰ Constantin Rădulescu-Motru, *Etnicul românesc. Naționalismul*, ediție și note de Constantin Schifirneț, București, Editura Albatros, 1996. Vezi și Idem, *Psihologia poporului român*, antologie, ediție și note de Constantin Schifirneț, București, Editura Albatros, 1999; Idem, *Românismul. Catehismul unei noi spiritualități*, ediție de Gh. Al. Cazan, București, Editura Științifică, 1990.

⁷¹ *Ibidem*, p. 66.

⁷² Romulus Seișanu, *Principiul naționalităților*, ediție și note de Constantin Schifirneț, București, Editura Albatros, 1996.

⁷³ George Sofronie, *Principiul naționalităților în tratatele de pace din 1919-1920*, ediție și note de Constantin Schifirneț, București, Editura Albatros, 1999; Idem, *Principiul naționalităților în dreptul internațional public*, București, Atelierele Grafice „Cultura națională”, 1929.

⁷⁴ Nicolae Iorga, *Ideea națională în decursul istoriei universale*, în Idem, *Sfaturi pe întuneric*, vol. II, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1940; Idem, *Conferințe. Ideea unității românești*, ediție îngrijită de Ștefen Lemny și Rodica Rotaru. Postfață, note și bibliografie de Ștefan Lemny, București, Editura Minerva, 1987.

⁷⁵ Vezi, îndeosebi, Gh. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, Bucarest, Institut d'Histoire Universelle „N. Iorga”, 1943.

⁷⁶ Achim Mișu, *op. cit.*, p. 518.

⁷⁷ Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne*, pp. 17-18. Vezi și Idem, *Națiunea română medievală*, pp. 5-13: *O explicație preliminară*.

⁷⁸ Vezi succintă și utilă prezentare a lui C. Turliuc, *Naționalism și etnicitate. Precizări istoriografice și metodologice*, pp. 431-436.

⁷⁹ De exemplu, în *AXIS*, vol. 7, pp. 258-261.

⁸⁰ Guy Hermet, *op. cit.*, pp. 164-165; Jacques Godechot, *The New Concept of the Nations and its Diffusion in Europe*, în Otto Dann, John Dinwiddy (eds.), *Nationalism in the Age of French Revolution*, London & Ronceverde, Hambledon Press, 1988, pp. 16-17, Idem, *Les révolutions de 1848*, Paris, Albin Michel, 1971, pp. 155-160; *Encyclopedia Universalis*, corpus 16, 1995, p. 17 (sub voce *Nation*); Raoul Girardet, *op. cit.*, pp. 14-21.

⁸¹ Vezi, pentru orientare bibliografică, mai ales, Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, London, Duckworth and New York, Holmes & Meier, 1983; Idem, *Nationalism și modernism*; Hans Kohn, *Nationalism. Its Meaning and History*; P.-A. Taguieff, G. Delannoi, *op. cit.*, etc.

⁸² C. Turliuc, *op. cit.*, passim.

⁸³ Vezi *Ibidem*, pp. 433-434.

⁸⁴ James Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London, MacMillan, 1991 p. 21. Abordările politologice privilegiază acest palier interpretativ. De pildă, Dan Pavel analiza ideologia naționalismului românesc ca „paradigmă a naționalismului”. Cf. Dan Pavel, „Deșteaptă-te române!”. *O cercetare în ideologia naționalismului*, în „Polis”, nr. 2/1994, p. 153. Despre ideologia naționalistă vezi o interpretare sagace la R. Girardet, *op. cit.*, pp. 13-48. Vezi și *Encyclopedia Universalis*, *loc. cit.*, pp. 17-19 (text scris tot de R. Girardet).

⁸⁵ René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. II, *Le XIXe siècle. 1815-1914*, Paris, Éditions du Seuil, 1974, p. 174 și urm..

⁸⁶ *Ibidem*, pp. 179-185.

⁸⁷ Eugene Kamenka (ed.), *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, London, Edward Arnold, 1973, p. 4.

⁸⁸ Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 8.

⁸⁹ Ernest Gellner, *Mitul națiunii și mitul claselor*, traducere de Florin Berindeanu, în „Polis”, nr. 2/1994, p. 17. Vezi și Hugh Seton-Watson, *op. cit.*, p. 3.

⁹⁰ Vezi Hagen Schulze, *op. cit.*, pp. 191-255: *Statul național revoluționar (1815-1871) și Statul național imperial (1871-1914)*.

⁹¹ Aceasta avea să contribuie la sporirea tensiunilor cu alte națiuni și etnii, după cum arăta Karl R. Popper, *Mizeria istoricismului*, traducere de Dan Suciuc și Adela Zamfir, cu un *Fals cuvânt înainte* de Mihai-Radu Solcan, București, Editura Humanitas, 1996, passim.

⁹² A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, p. 26.

⁹³ Hagen Schulze, *op. cit.*, passim.

⁹⁴ *Ibidem*, pp. 114-136: *State naționale și națiuni culturale*.

⁹⁵ Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol. III, *State și identități europene (secolul XIV-1815)*, traducere de Monica Timu, ed. îngrijită, note și comentarii de Doina Barcan-Sterpu, Iași, Editura Institutul European, 1998, p. 169.

⁹⁶ Cătălin Turliuc, *Etnicitate și naționalitate la 1848*, în D. Vitcu et al., *Modernizare...*, p. 50. Vezi și Idem, *Ideea națională și construcția politică modernă*, în *loc. cit.*, pp. 11-22. Iar istoricul Lucian Boia sintetiza: “Naționalism, expansionism, elitism, rasism – aceasta a fost lumea modernă”. Cf. Lucian Boia, *Două secole de mitologie națională*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 100.

⁹⁷ Cătălin Turliuc, *op. cit.*, p. 11.

⁹⁸ Guy Hermet, *op. cit.*, p. 99.

⁹⁹ Al. Zub, *Prefață. Națiuni și naționalisme*, în Guy Hermet, *op. cit.*, p. 7.

¹⁰⁰ Ernest Gellner, *Mitul națiunii și mitul claselor*, p. 17. Cf. și Idem, *Națiuni și naționalism*, pp. 144-145.

¹⁰¹ A. D. Smith, *National Identity*, Harmondsworth, Penguin Books, 1991, p. 72.

¹⁰² Cf. *AXIS. L'Univers documentaire. Hachette. Dossier*, Vol. 7, Paris, Hachette, 1995, pp. 258-259.

¹⁰³ Benedict Anderson, *Comunități imaginate*, p. 187.

¹⁰⁴ A. D. Smith, *op. cit.*, pp. 134-138; H. Schulze, *op. cit.*, pp. 114-136. O exemplificare pentru cazul românesc, la Al. Zub, *Națiune culturală și națiune politică la români în secolul XIX*, în Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, Florin Cântec (ed.), *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 2001, pp. 51-57.

¹⁰⁵ E. Gellner, *op. cit.*, pp. 185-186.

¹⁰⁶ Hugh Seton-Watson, *Nations and States*, p. 5.

¹⁰⁷ A. D. Smith, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰⁸ Vezi Yves Lacoste, *Națiune și democrație, o asociere firească?*, în Serge Cordellier, Élisabeth Poisson (ed.), *op. cit.*, pp. 54-58; Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992, p. 272 și urm.

¹⁰⁹ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, p. 88.

¹¹⁰ Idem, *Era Revoluției 1789-1848*, traducere din engleză de Radu Săndulescu, Chișinău, Editura Cartier, 2002, pp. 156-170.

¹¹¹ Ernst Cassirer, *La philosophie des Lumières*, Paris, 1970, p. 207.

¹¹² Benedict Anderson, *op. cit.*, pp. 16-39.

¹¹³ *Ibidem*, p. 10.

¹¹⁴ Gabriel Andreescu, *Naționaliști, antinaționaliști... O polemică în publicistica românească*, Iași, Editura Polirom, 1996.

¹¹⁵ Andrei Roth, *Un naționalism „bun” și unul „rău”? Delimitări terminologice conceptuale*, în „Polis”, nr. 2/1994, pp. 137-152.

¹¹⁶ Dan Dungaciu, *Estul și vestul în „oglinda naturii” - este „naționalismul estic” esențial diferit de cel „vestic”?*, în „Polis”, vol. 5, nr. 4/1998, pp. 72-97. Vezi și Idem, *Națiunea și provocările (post)modernității*, București, Editura Tritonic, 2004. Principalii autori pe care Dan Dungaciu îi discută, infirmând această dihotomie Est – Vest, cu privire la naționalism, sunt: John Plamenatz, *Two types of nationalism*, în Eugen Kamenka (ed.), *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, London, Edward Arnold, 1973; Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background*, New York, The Macmillan Company, 1948; (dar mai relevantă ar fi fost, în context, Idem, *A History of Nationalism in East*, London, George Routledge & Sons Ltd., 1929); Peter F. Sugar, *External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism*, în Peter F. Sugar, Ivo J. Lederer (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle and London, University of Washington Press, 1969 (reeditat în 1994); Michael Ignatieff, *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1994.

¹¹⁷ Andrei Marga, *Filosofia unificării europene*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Cluj, Biblioteca Apostrof, 1997, pp. 288-289.

¹¹⁸ Vezi Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie...*, cap. VI, *Patria în gândirea generației de la 1848*.

¹¹⁹ Ernest Gellner, *op. cit.*, pp. 202-203.

¹²⁰ L. Boia, *op. cit.*, pp. 74-75.

¹²¹ E. Gellner, *op. cit.*, pp. 196, 74-75, 9-10.

¹²² Cf. Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, tema 6: *Conștiința națională*.

¹²³ Pentru asemănările și deosebirile premiselor și procesului înfăptuirii statelor naționale românești, italiene și germane, vezi, mai ales, Dan Berindei, *Constituirea statelor naționale în secolul al XIX-lea: Italia, România și Germania. Paralele istorice*, în Idem, *România și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, Editura Enciclopedică, 1997, pp. 245-267; Dinu C. Giurescu, *Repere în formarea unor state naționale europene: prima jumătate a secolului XIX*, în vol. *Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc*, vol. îngrijit de Al. Zub, București, Editura Științifică, 1991, pp. 48-72.

¹²⁴ E. Gellner, *op. cit.*, p. 14.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 43.

¹²⁶ Pentru particularitățile istoriei Balcanilor și explicațiile, de multe ori divergente, asupra apariției națiunilor și naționalismelor balcanice, vezi, între alții, Jean Ancel, *Peuples et Nations des Balkans*, Paris, Librairie Armand Colin, 1926; Dimitrije Djordjevič, *Le mouvement pour l'indépendance nationale et économique des Balkans au XIXe et XXe siècle jusqu'à 1914*, în Comité International des Sciences historiques. XIIe Congrès International des sciences historiques, *Rapports*, vol. IV, Wien, 1965; Dimitri T. Analis, *Les Balkans*, Paris, P.U.F., 1978; V. Traikov, *Curențe ideologice și programe ale mișcărilor de eliberare națională din Balcani până în anul 1878*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986; N. Ciachir, *Istoria*

popoarelor din sud-estul Europei, în epoca modernă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987; Maria Todorova, *Balcanii și balcanismul*, traducere de Mihaela Constantinescu și Sofia Oprescu, București, Editura Humanitas, 2000; Vesna Goldworthy, *Inventarea Ruritaniei. Imperialismul imaginației*, traducere de Luminița Cioroianu, București, Editura Curtea Veche, 2002; Stevan K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor: 1804-1945*, Iași, Editura Polirom, 2002, etc.

¹²⁷ Vesna Goldworthy, *op. cit.*, passim.

¹²⁸ E. Gellner, *op. cit.*, p. 58.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 79.

¹³⁰ Vezi Leonidas Rados, *Greci și români în secolul XIX. Aspecte identitare*, în „Xenopoliana”, VIII, 2000, 1-4, pp. 73-83; Idem, *Fanariotism și antifanariotism în istoriografia română pașoptistă*, în AIIX, t. XXXIX-XL, 2002-2003, pp. 293-310; Mihai Chioveanu, *Acuza de fanariotism: atitudini post-politice și alterități fictive în structurarea identității naționale și a culturii politice la români*, în *loc. cit.*, pp. 61-72.

¹³¹ Vezi, de pildă, Toader Nicoară, *Le Discours antigreque et antiphanariote dans la société roumaine (XVIIe et XVIIIe siècles)*, în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (eds.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Cluj, Cluj University Press, 1995, pp. 205-211.

¹³² Florea Ioncioaia, *Veneticul, păgânul și apostatul. Reprezentarea străinului în Principatele române (secolele XVIII-XIX)*, în *Identitate/ alteritate în spațiul cultural românesc*, culegere de studii editată de Al. Zub, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1996, pp. 176-177. Conform unor studii, educația școlară era focalizată, între 1831-1864, când apare legea instrucțiunii, pe principiile religiei și moralei, scopul fiind acela de a crea un cetățean al statului, învățat să fie un bun creștin și un bun membru al societății. Abia după 1860, scopurile și intențiile școlii merg spre o educație național-patriotică. Vezi, în acest sens, Mirela Luminița Murgescu, *Between „the Good Christian” and „the Brave Romanian”. Educational Goals and Priorities in the Romanian School during the XIXth Century*, în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (eds.), *op. cit.*, pp. 285-288.

¹³³ Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne*, cap. 4: *Identitatea etnică prin alteritate: confruntarea pașnică sau violentă cu străinul*; Guy Hermet, *op. cit.*, passim.

¹³⁴ Vezi Pompiliu Teodor, *Romanian Political Enlightenment* și Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Petru Maior: Aufklärung and Nation*, ambele în Pompiliu Teodor (ed.), *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980; Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania. 1770-1868*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987, ș. a.

¹³⁵ Al. Zub, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul Revoluției franceze*, Iași, Institutul European, 1994; *La Révolution Française et les Roumains. Impact, images, interprétations. Études à l'occasion du bicentenaire publiées par Al. Zub*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1989.

¹³⁶ Hans Kohn, *The Age of Nationalism. The First Era of Global History*, New York, Evanston and London, Harper & Row Publishers, 1962, pp. 3-7.

¹³⁷ *Ibidem*, pp. 3-4.

¹³⁸ Practic, aceste deziderate sunt esența memoriilor și programelor de reformă românești în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului următor. Cf. Vlad Georgescu, *Mémoire et projets de réforme... 1769-1830*; Idem, *Mémoire et projets de réforme... 1831-1848*; Idem, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, pp. 327-342; Idem, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, cap. 12: *Noul ideal patriotic și național*.

¹³⁹ Al. Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, Editura Minerva, 1978, p. 194.

¹⁴⁰ Catherine Durandine, *Révolution à la française ou à la russe...*, Paris, P.U.F., 1989, pp. 89-152.

¹⁴¹ La 1852, Papiu Ilarian scria: „Cultura, cultura va scăpa pe români și cultura numai națională poate fi”. Alesandru Papiu Ilarian, *Antologie*, ediție îngrijită, prefață, note și comentarii de Corneliu Albu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 85.

¹⁴² Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, p. 12.

¹⁴³ Idem, *Etnicitate și naționalism în Europa contemporană*, în „Polis”, nr. 2/1994, p. 60.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 60 și urm.; Idem, *Nations and Nationalism since 1780*, p. 144.

¹⁴⁵ B. Anderson, *Comunități imaginate*, pp. 172-177, 66-79, 179-181, 80-104.

¹⁴⁶ A se vedea, în special, cartea sa *A History of Nationalism in East*. Fără a o lega neapărat de apartenența geografică, distincția între un naționalism „civic-teritorial” și un altul „etnic-genealogic” este însușită și de A. D. Smith, *National Identity*, p. 79.

¹⁴⁷ Hans Kohn, *Nationalism. Its Meaning and History*, passim; Idem, *The Age of Nationalism*, pp. 13-20.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. XVI.

¹⁴⁹ John Plamenatz, *Two Types of Nationalism*, în Eugen Kamenka, (ed.), *Nationalism. The Nature and Evolution of a Idea*. O taxonomie diferită a naționalismului, pe baza situațiilor sociale, la Ernest Gellner, *Națiuni și naționalism*, p. 143.

¹⁵⁰ L. Boia, *Două secole de mitologie națională*, p. 52.

¹⁵¹ *Ibidem*, pp. 53-54.